

Dániel alakja és az ókori zsinagóga¹

Xeravits Géza

Selye János Egyetem Református Teológiai Kar – Komárom

Dániel — amellet, hogy az ókori Kelet szellemi örökségének is közkinccse, ahogy azt például ugariti előfordulása, valamint Ezékiel próféta könyvében való említése is mutatja² — egyike az Ószövetség legnépszerűbb alakjainak. Személye köré gazdag irodalmi hagyományok kapcsolódtak, melyek jó része egyaránt közkedvelt volt az ókori zsidóság és a kereszténység köreiben.³ A különböző művek szerzői felidézik őt bölcsként, látnokként, álmofejtőként, és megjelenítik az ideális hívő alakjaként. Bár a Héber Bibliában nem sorolják a próféták közé, személye igen hamar ebbe a körbe kerül: a qumráni könyvtár, az Újszövetség és Flavius Josephus egyaránt prófétaként tekint rá, éppúgy, mint a Septuaginta kánonjának elrendezői, akik a nevével fémjelzett művet a prófétai könyvekkel helyezik egy csoportba.⁴ A késő-ókori rabbinikus irodalomban szintén Istenhez különlegesen közel álló, kiváló, imádságos emberként jelenik meg, aki egyes szövegek szerint próféta is volt.⁵

Az írott források mellett Dániel alakját a késő-ókori zsidóság művészete is feldolgozza. Köztudomású, hogy a Kr. u. 3. századtól kezdődően a zsidóság egyre inkább hátat fordít a Hasmoneus- és Heródes-korszakok szigorú anikonizmusának, és egészen a muszlim térhódítás kezdetéig tartóan egy figurális ábrázolásokban gazdag művészeti beállítottságot tesz magáévá.⁶ Ez a látásmód megtalálja a helyét a kultusz terében, tehát a zsinagógákban is: egy ebben az összefüggésben unásig ismételt rabbinikus forrás arról beszél, hogy a Kr. u. 4. században nagy tekintélyű rabbik sem emeltek szót a zsinagógák művészi díszítése ellen:

„Rabbi Johanan napjaiban díszíteni kezdték a falakat, és ő nem gátolta meg. Rabbi Abun napjaiban díszíteni kezdték a mozaikpadlókat, és ő nem gátolta meg”

(j. Avoda Zara 3:3 42).⁷

Az elmúlt évszázad ásatásai viszonylag nagy mennyiségű ókori zsinagóga maradványait hozták napvilágra úgy Palesztinában, mint a diaszpóra különböző helyszínein. Ezek egy része

¹ A tanulmány angol változata megjelent in: *Propheten der Epochen / Prophets during the Epochs: Festschrift für István Karasszon zum 60. Geburtstag / Studies in Honour of István Karasszon for his 60th Birthday*, szerk. V. Kókai Nagy and L.S. Egeresi, Münster: Ugarit-Verlag 2015.

² DAY 1980: 174–184.

³ Az anyag kiváló áttekintése DiTommaso 2005.

⁴ Lásd 4Q174 ii 3; Mt 24:15; AJ X xi 4 és 7; és vö. pl. KOCH 1987: 237–248; JASSEN 2007: 213–225; HELMS 2014: 26–28.

⁵ Vö. STEMBERGER 2010: 203–220.

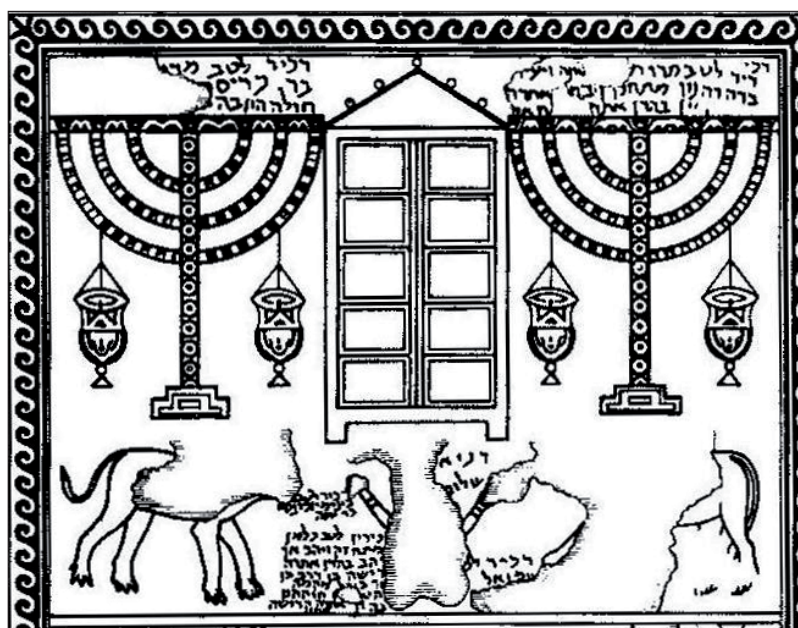
⁶ A késő-ókori zsidó művészet irodalma mára elképesztően gazdag, lásd elsősorban HACHLILI 1988; 1998; 2009; 2013. Az anikonikus periódushoz lásd EHRENKROOK 2012.

⁷ Kiadta: EPSTEIN 1932: 15–26.

megőrizte hajdani díszítésük elemeit is, így — bár teljes képet sajnos nem alkothatunk róla — legalább részleges bepillantást nyerhetünk ebbe a színpompás világba. Az épületek díszítésének képi ciklusain nagyon gyakran bibliai alakok és jelenetek kerültek ábrázolásra, néhány helyen Dániel alakja is megjelenik közöttük. Az alábbi rövid tanulmány ezekkel az emlékekkel foglalkozik.

Palesztinai helyszínek

Jerikó tőszomszédságában, a várostól északra található az arab Nu'eima falu területén az ókori zsidó Na'aran település romjai. 1918-ban, a britek és a törökök közti itteni harcok során egy felrobbanó lövedék fedte fel az ókori zsinagóga maradványait. A terület rendszerezett ásátását az École Biblique régészei végezték el 1921-ben,⁸ ennek során tárták fel a Szentföld első, összefüggő zsinagógai padlómozaikját. Az épület korszakolása nem könnyű feladat, minden valószínűség szerint a 6. században emelték, és a 8. századig lehetett használatban. Központi részét egy nagyjából Jeruzsálem felé tájolt, háromhajós épület alkotta. Főhajójának padlómozaikja három mezőre tagolódik. A bejárathoz közeli rész az *inhabited-scroll* típust képviseli: ritmikusan elhelyezett, kör alakú mezőkben állatokat és terményeket ábrázol, ez után a zodiákus köre következik, majd a feltételezhető, bár fenn nem maradt Tóra-szentély felőli részen elsődlegesen kultuszi objektumokat tartalmaz.



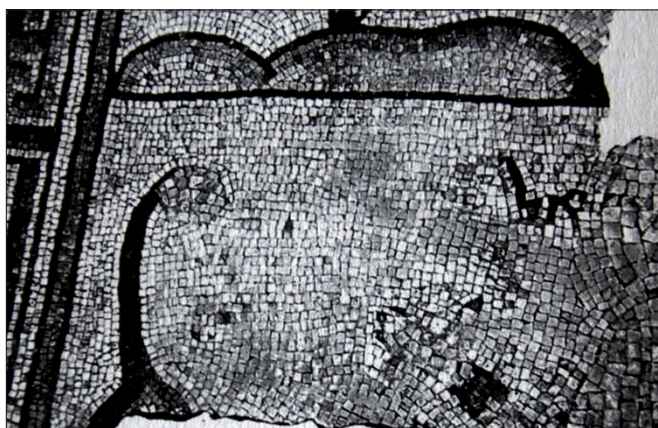
1. kép. A na'aran-i zsinagóga mozaikpadlójának részlete.

Ez utóbbi panel anyaga részben megegyezik több más palesztinai zsinagóga padlómozaikjának hasonló részleteivel: középen a frigyiláda áll, amelyet két oldalról egy-egy menóra vesz körül. Mindegyikről egyaránt két lámpa függ alá. A kultuszi panel felső mezője alatt azonban egy

⁸ Lásd VINCENT 1919: 532–563; legutolsó beszámolója VINCENT – BENOIT 1961: 161–177; és vö. SUKENIK 1949: 7–23. Újabb leírást nyújt AVI-YONAH 1993: 1075a–1076b; vö. még SPIGEL 2012: 281–285.

szokatlan, emberi és állati alakokat mutató ábrázolás látható (1. kép). Bár a mozaikpadlót a 8. században szándékosan megkárosították — az emberi és állati alakokat ábrázoló részeket mindegyik képmezőben szétverték⁹ — e helyen mégis világos képet alkothatunk hajdani tartalmáról. Két, egymással szembe fordított oroszlán maradványai láthatók itt, fejük és testük nagy része megsemmisült, csak lábaik és farkuk részletei maradtak fenn. Közöttük egy frontálisan ábrázolt, álló emberalak töredékei ismerhetők fel, aki kezeit *orans* tartásban az ég felé fordítja, tehát imádkozik. A jelenet egészen természetesen idézi föl Dániel könyve 6. fejezetét, az oroszlánok vermébe dobott hős szabadítását, az értelmezést egyértelművé teszi az alak fejétől jobbra látható felirat: דַּנְיֵאֵל שְׁלִים, azaz „Dánie[1], béke”.

Első látásra sokkal kevésbé bizonyos egy másik júdeai mozaik értelmezése. Hebrontól délre, a palesztin Szuszijja falu határában a 19. század végén kezdtek régészeti emlékek után kutatni. Ekkor két nagyobb méretű, gyaníthatóan közösségi épület maradványaira bukkantak, ezek egyikéről úgy vélték, ókeresztény templom lehet. Az 1930-as évek végén a romokat azután zsinagógaként azonosították, feltárására 1969–1972 között került sor. Az épület *broad-house* típusú, azaz főtengelye a hosszanti falakra merőleges; északi, Jeruzsálem felé néző falában egy kis apszist helyeztek el, és e fal mentén két bémát is emeltek. A zsinagógális tér fő bejárata a kelet felől elhelyezkedő oszlopcsarnokos udvarról nyílt. Az épületet minden valószínűség szerint a Kr. u. 5–8. század között használhatták zsinagógaként, ezután egy mecsetet emeltek a helyére, később ez is elenyészett.



2. kép. A szuszijjai zsinagóga padlómozaikjának részlete.

A zsinagóga épületének padlóját díszes mozaikszőnyeg borítja — a régészek megállapították, hogy legalább öt alkalommal javították, változtatgatták fennállása során. A mozaikpadló legnagyobb része geometrikus díszítésű, három főbb panelje közül a középső eredetileg a zodiákus köré szerveződött, ezt azonban idővel egy nagy rozettára cserélték. Szuszijjában is megjelenik a kultuszi objektumokat ábrázoló panel, ez azonban nem a Tóra-szentély előtt, hanem attól keletre helyezkedik el. A rendkívül töredékesen fennmaradt nyugati panelen alakos ábrázolások voltak. Ennek egyik sarkában egy bojtos, felfelé emelkedő állati fark látható,

⁹ A képrombolás kérdéséhez lásd pl. FINE 2000: 183–194; vagy WERLIN 2015 kiadás előtt álló tanulmányát; illetve HACHLILI 2009: 209–217.

egyértelműen oroszláné, mellette pedig egy ember kiterjesztett jobb kezének töredéke (2. kép). A mára elpusztított emberalak feje mellett felirat maradványai olvashatók: 𐤁𐤍. Jóllehet e panel fennmaradt anyaga kiábrándítóan csekély, a rendelkezésünkre álló töredék párhuzamai a ná'aran-i ábrázolással legalábbis nem zárják ki, hogy eredetileg itt is az oroszlánok vermében imádkozó Dánielt jeleníthette meg a mozaikszőnyeg művésze.

Még egy palesztinai képi ábrázolás érdemelhet figyelmet Dániellel kapcsolatban, mely az északi országrészből származik. A Golán szívében, Qacrintól 3 kilométerre északra tárták fel 'Én Nasút ókori zsinagógáját. A háromhajós térszervezésű épületet bazaltkövekből emelték az 5. század első felében, és a 7. század elejéig működött.¹⁰ Bejárata délre, Jeruzsálem felé nézett, és a déli falon helyezték el a Tóra-szekrényt is, a járófelületet nem mozaikkal, hanem finoman megmunkált kőpadlóval burkolták. A zsinagóga díszítéséül domborművekkel látták el az oszlopfőket és -lábzatokat, a szemöldök-gerendákat, és az oszlopok tartotta architrávokat. E domborművek részben geometrikus díszeket kaptak, részben élőlényeket, részben pedig kultuszi eszközöket (menóra) ábrázolnak.



3. kép. Orthostat 'Én Nasút zsinagógájából.

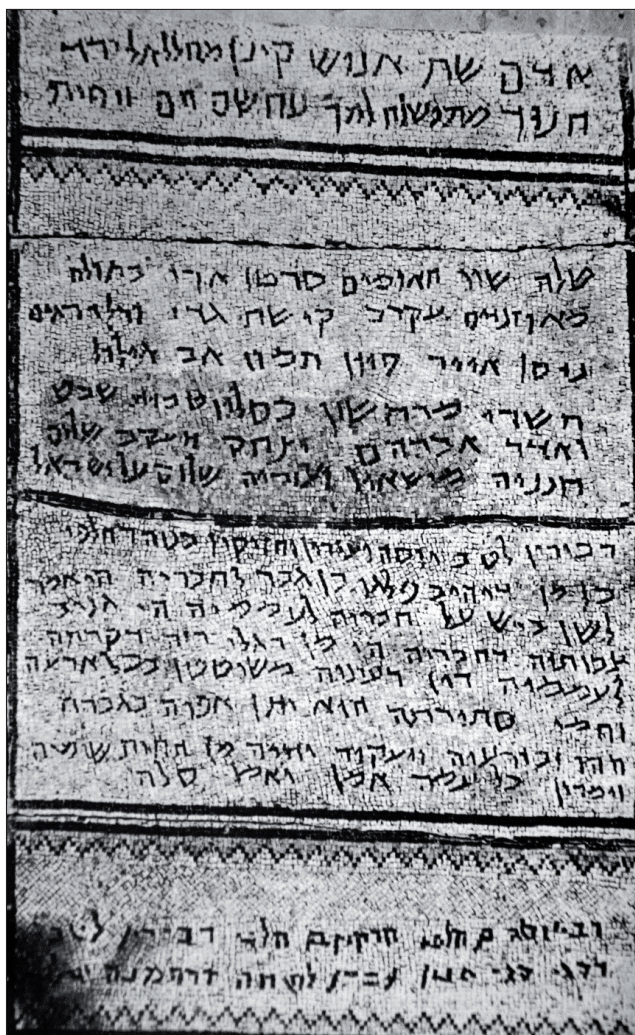
A zsinagóga használaton kívül kerülése után építészeti elemeinek egy részét széjjelhorodták. A területtől mintegy egy kilométer távolságban, 'Én Samsamnál került elő egy olyan hosszúkas, jelenlegi állapotában 214 cm hosszú faragott kődarab, amely stílusa és anyaga alapján minden valószínűség szerint eredetileg 'Én Nasút zsinagógáját díszítette (3. kép). A kutatók nem egységesek a kő eredeti funkciójának kérdésében: egyesek szemöldök-gerendának,¹¹ mások *orthostat*nak, azaz domborműves lábazati dísznek tartják, mely eredetileg talán a Tóra-szentély díszítőeleme lehetett.¹² A hosszúkas kődarab egyik vége egészében megmaradt, ezt oroszlánfej formájúra faragták, a vadállat fonott sörénye és előrenyújtott mellső mancsai szépen kidolgozottak. A kő egyik hosszanti oldalán bemélyített keretbe foglalva szimmetrikus elrendezésű, némiképp naiv kivitelezésű dombormű látható. Központi tengelyét egy *orans* pózban álló, kezét felemelő férfialak képezi. Két oldalról oroszlánok veszik körül, majd ezt követően egy-egy kiterjesztett szárnyú, lebegő sas ábrázolása zárja a kompozíciót. Az oroszlánokkal körülvett imádkozó ember képe egészen természetesen vezette a legtöbb kutatót arra, hogy ebben az ábrázolásban is az oroszlánok vermébe vetett Dániel jelenetét ismerjék fel. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez az azonosítás távolról sem egyértelmű. Először is: az emberalaktól balra egy hímoroszlán áll, tőle jobbra viszont egy kölykét szoptató nőstényoroszlán látható, amely

¹⁰ MA'UZ 1981: 99–115; *idem* 1993: 412a–414b; a datáláshoz lásd ARIEL 1987: 147–157; legújabban SPIGEL 2012: 191–194.

¹¹ Vö. pl. AMIR 2012: kül. 351.

¹² MA'UZ 1993: 414; WERLIN 2006: 21, 70; és HACHLILI 2013: 418.

teljességgel idegen a jelenet többi ókori ábrázolásától, származzanak akár zsidó, akár keresztény környezetből. Hasonlóképpen, a két szélén elhelyezett sasok sem tartoznak hozzá sem a jelenet bibliai kliséjéhez, sem pedig annak későbbi ikonográfiai utóéletéhez. Egyesek szerint sokkal kézenfekvőbb a jelenetet a „vadak ura” ábrázolási típus egy sajátos, zsidó lecsapódásaként értelmezni,¹³ ennek váratlan jelenléte egy 5. századi zsinagógában azonban legalább annyi problémát vet fel, mint amennyit megold. Akárhogy legyen is, a fentebbi megfontolások nem zárják ki eleve azt, hogy a kő ábrázolását Dániel 6. fejezete egy sajátos, idioszinkratikus megjelenítésének tartsuk, mindazonáltal ezt az értelmezést nem is teszik igazán valószínűvé.



4. kép. Héber és arám nyelvű felirat 'Ēn Gedi zsinagógájának mozaikpadlójáról.

Végezetül egy negyedik palesztinai helyszín méltó említésre itt, jóllehet ez esetben nem beszélhetünk konkrét képi ábrázolásról. 'Ēn Gedi, a Holt-tenger partja mentén, bővizű források mellé települt helység: jó természeti adottságainak köszönhetően a kőkorszaktól kezdődően lakott terület.¹⁴ Igazi virágkorát a római és bizánci korban élte, Caesareai Eusébios úgy említi

¹³ WERLIN 2006: 70–72.

¹⁴ A Kr. e. 4. évezredből templomot tártak föl itt, vö. pl. USSISHKIN 1971: 23–39; *idem* 1980: 1–44; *idem* 2014:

*Onomastikon*jában a 4. század elején, mint a „zsidók igen nagy települése”.¹⁵ A közösség első, kis zsinagógáját a 3. század első felében emelte, amely többszörös átépítés után az 5. század közepére nagyméretű, szépen díszített, reprezentatív épületté nőtte ki magát, ami egészen a 6. század közepéig állt fenn, amikor egy heves tűzvész elpusztította.¹⁶

A Jeruzsálem felé — azaz északi irányba — tájolt épület nyugati mellékhajójának mozaikpadlójába két héber és három arám nyelvű feliratot illesztettek (II. szakasz, 5. század) (4. kép). A második héber felirat az állatövi jegyek és a hónapok neveit sorolja fel, majd a három pátriárkát említi. Utolsó, záró sorában ez olvasható: „Hananja, Misáél és ‘Azarja, béke Izraelnek”. A felirat e része minden bizonnyal egy a midrásban megőrzött hagyományt tükröz, amely a világ három oszlopáról beszél. Egyesek szerint ezek Ábrahám, Izsák és Jákob; mások szerint Hananja, Misáél és ‘Azarja; megint mások szerint Korah három fia.¹⁷

Diaszpóra helyszínek

Az ókori zsidó diaszpóra művészeti örökségét tükröző zsinagógák romjai a Római Birodalom egész területéről fennmaradtak. Dániel alakjához két töredék kapcsolható az itteni leletek közül, az egyik a kis-ázsiai Sardeisből, a másik pedig az Euphratés mentén virágzó Durából származik.

A mai Törökország nyugati részén, az ókori Smyrnától mintegy 80 kilométerre elhelyezkedő Sardeis, bár a bizánci korszakban némiképp veszített korábbi jelentőségéből, egyike volt Kis-Ázsia legfontosabb városainak. Zsidók a Kr. e. 3. század óta lakhatták nagyobb számban, keresztény gyülekezetéről pedig már az Újszövetség is megemlékezik (Jelenések 3:1–6).¹⁸ Az itteni zsidó közösség erejét szépen példázza, hogy 1962-ben felfedezett zsinagógájukat a város középpontjában, egy monumentális, fürdőt és *gymnasion*t magába foglaló épületegyüttes egy részéből alakították ki: az épület a legnagyobb méretű ismert ókori zsinagóga. Építésének idejéről megoszlanak a vélemények: egyesek a Kr. u. 3. századra kelteznek, míg mások jóval későbbi, 6. századi keletkezésével számolnak.¹⁹ Az épület egy négyzet alakú, nyitott, oszlopcsarnokos előtérből, valamint egy nyugatra néző félköríves apszissal lezárt, hosszúkás csarnokból tevődött össze. Az apszis minden bizonnyal a közösség vezetőinek a helye volt — erre utalnak a fala mentén elhelyezett lépcsőzetesen emelkedő ülőpadok —, a Tóra-szentélyként szolgáló két *aedicula* a bejárati, keleti fal mellett állt.

Az épület padlóját geometrikus mintázatú mozaik borította, falait gazdagon és többféle technika felhasználásával díszítették, többek közt vésett márványlapokkal is burkolták. Ezek egyikének töredékei az előcsarnokból kerültek elő.²⁰ A három töredék egy nagyobb díszítőpa-

15–26; definitive kiadás: *idem* 2007: 29–68.

¹⁵ Vö. HIRSCHFELD 2005: 327–354.

¹⁶ BARAG 1993: 405b–409b.

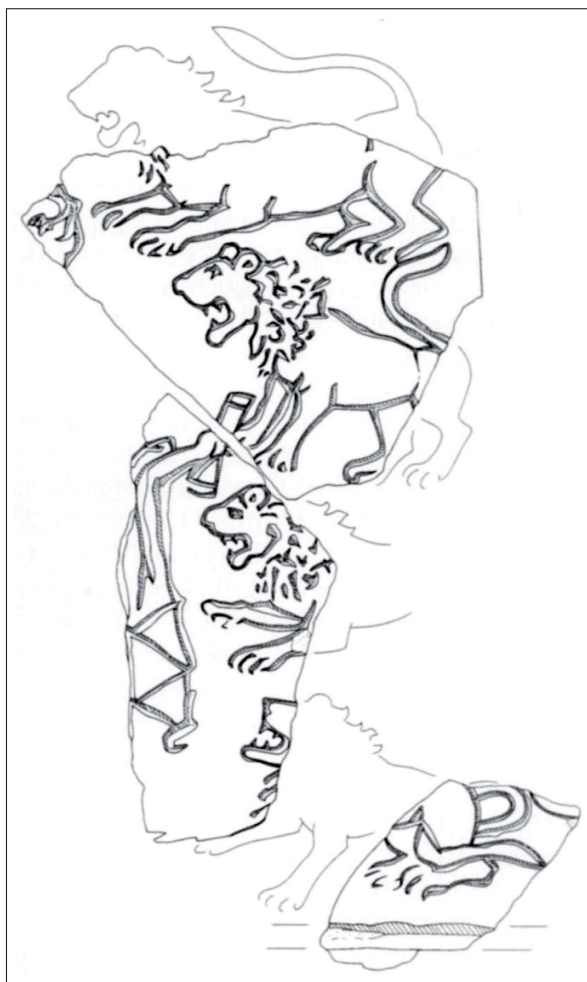
¹⁷ *Midrás Tehillim* 1:15; máshogy: *Pirké Avót* 1:2. A felirathoz lásd LEVINE 1981: 140–145; legújabban pedig MAGNESS 2015: 123*–131*.

¹⁸ A várost illetően lásd pl. ASCOUGH 2006; BONZ 1990: 343–359; *eadem* 1999: 106–122.

¹⁹ Vö. SEAGER 1972: 425–435; KRAABEL 1998: kül. 101–106; MAGNESS 2005: 443–475; továbbá HACHLILI 1998: 58–63.

²⁰ RAUTMAN 2010: 47–60.

nel nagyjából 20 × 35 cm felületének részleteit őrizte meg (5. kép). Jobb felől egy *pallium*mal díszített, ión *chitón*t viselő alak látható, aki kiterjesztett bal kezében tekercset tart. Mellette egymás fölé elhelyezve négy dús sörényű himoroszlán részletei maradtak fenn: az állatok az emberalak felé fordulnak, kitátott szájukban hangsúlyozottan ábrázolt hegyes fogak láthatók. A jelenet megint csak Dániel könyvének 6. fejezetét idézi. Az eddig látott ábrázolásoktól eltér az *orans* pózban álló emberalak kezében lévő tekercs, ez azonban nem szokatlan a 6. századtól kezdődően úgy zsidó, mint keresztény környezetben biblikus alakok ábrázolásánál.²¹

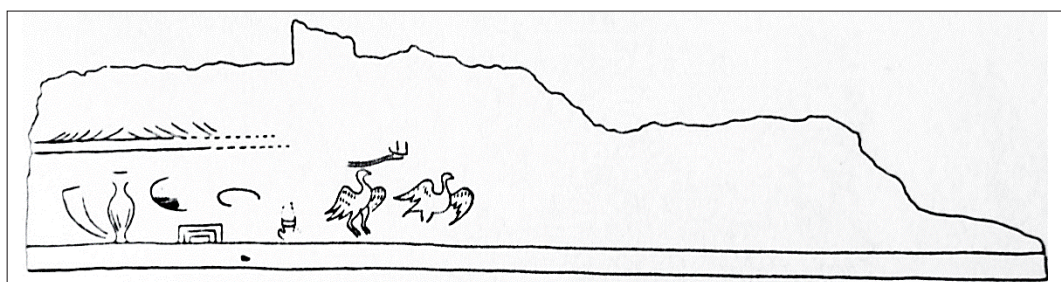


5. kép. Márványlap töredékei Sardeisből.

A második diaszpóra-zsinagóga — s egyben e tanulmány utolsó helyszíne — a szíriai Durában lévő, mely különleges helyet foglal el az ókori zsinagógák között. Egyike a legkorábbiaknak: legvégső díszítési szakasza Kr. u. 245 körül készülhetett el, s nem sokkal ezután, 256-ban a várossal együtt elpusztul I. Sáh-púr szászánida uralkodó seregeinek ostromakor.²² A városfal tövében álló zsinagóga belsejét az ostrom előtt rézsútosan földdel töltik fel a védelem megerősítése okán, ennek köszönhetően falfreskóinak legnagyobb része szinte érintetlenül vészelt át a felfedezéséig tartó hosszú évszázadokat.

²¹ RAUTMAN 2010: 53.

²² Definitív beszámoló: KRAELING 1956; és lásd újabban pl. BRODY – HOFFMAN 2011.



6. kép. Durai zsinagóga, EC 2 panel.

A legkevésbé érintetlenül az épület keleti, bejárati fala maradt fenn. A falakon körben három egymás alatti sávban elhelyezett képmezők közül itt csak a legalsók részletei láthatók. A bejáratától balra egy nagyobb méretű panel alsó része őrződött meg (EC 2, hossza 3,78 m) (6. kép). A panel bal alsó sarkában láthatók az eredeti jelenet csekélyke maradványai: egy kerevet fekvőfelületének részlete, alatta különböző tárgyak — egy (ivó)kürt, egy amfora, egy zsámoly, egy kosárka és két meghatározhatatlan, ovális formájú valami —, valamint két nagyobb madár. A kereveten egy fekvő emberalak ruházatának elemei bontakoznak ki: Kraeling azt állítja, ki-vehetően perzsa stílusú öltözetet, nadrágot és tunikát visel, a rendelkezésre álló reprodukciók alapján azonban ezt az azonosítást nem lehet igazolni.²³

Nem meglepő, hogy e rendkívül csekély anyagmennyiség az azonosítások széles skáláját kínálta a zsinagóga kutatói számára. Egyesek szerint a panel a Genesis 15:8–21-et ábrázolja, amikor Ábrám az áldozati rítus során elhessegeti a ragadozó madarakat (15:11),²⁴ ugyanakkor az itt ábrázolt két madár nem ragadozó, hanem minden bizonnyal túzok, mi több, nehéz megmagyarázni, hogy Ábrám miért feküdne kereveten ekkor. Mások arra hajlanak, hogy a hollók által táplált Illést lássák a panel főalakjának (1 Királyok 17:4),²⁵ ez az értelmezés azonban részben ismét a madarak fajtája, részben pedig a kerevet jelenléte és az alatta felhalmozott tárgyak bősége miatt válik ingataggá: a madarak ugyanis bizonyosan nem hollók, a pusztába visszavonuló, aszketikus Illés képéhez pedig e tárgyak nem illenek. Voltak továbbá, akik a megőrzött töredékekben Noé részegségének jelenetét vélték felismerni.²⁶ Mindazonáltal a csekély fennmaradt részlet alapján sokkal természetesebb arra gondolni, hogy a festő itt egy lakomát kívánt ábrázolni.

Már André Grabar felhívta a figyelmet a '40-es években arra, hogy az ezen a freskótöredéken ábrázolt tárgyak a Templom rejtett edényeit idézik fel, amelyeket a *Mekhilta* szerint majd Illés fed fel második eljövetelekor (*Vajjassza* 6:65).²⁷ A kereveten fekvő alak azonban ebbe a képbe se nagyon illik: Illés *redivivus* e tettehez nem kapcsol lakomát a rabbinikus hagyomány. Mindezek figyelembevételével Carl Kraeling úgy vélte, a panel eredetileg Bélsaccár lakomáját ábrázolhatta, Dániel könyve 5. fejezetéből.²⁸ A történet szerint a megrészegedett uralkodó a

²³ KRAELING 1956: 219.

²⁴ Lásd pl. LEVEEN 1944: 45.

²⁵ WISCHNITZER 1948: 21.

²⁶ MESNIL DU BUISSON 1939: 107–108.

²⁷ GRABAR 1941: kül. 157–159.

²⁸ KRAELING 1956: 208–212; vö. WEITZMAN – KESSLER 1990: 139–141.

Templom Babilónba vitt arany- és ezüstedényeit hozatta fel tivornyája során, s társaságával abból ivott (5:2–3). Ezzel egyrészt megszenteltetett ezeket a tárgyakat, másrészt — mivel idegen isteneket dicsőítettek közben — azok eredeti funkcióját visszajára fordítva bálványimádás eszközeivé degradálta (5:4).

Jegyezzük meg még egyszer: a panel eredeti anyagából nagyon kevés lényeges elem maradt fenn, tehát minden értelmezése csak feltételezéseken alapulhat. Ugyanakkor Kraeling azonosítását erősítheti az is, ahogy ez a freskó a rendkívül sérült keleti fal másik részlegesen megőrződött paneljéhez kapcsolódhat (EC 1). Az a kép egyértelműen az ifjú Dávidot ábrázolja, amint megkíméli Saul életét Zíf pusztájában (1 Sámuel 26), s minden valószínűség szerint morális példaként állította a zsinagóga közössége elé.²⁹ Ennek nagyon éles kontrasztja Bélsacár gögös, istentelen elbizakodottsága, mely végeredményben a pogány uralkodó bukásához vezet (vö. Dániel 5:30).

Összegzés

Az imént áttekintett késő-ókori zsinagóga-ábrázolások két szempontot dolgoznak fel Dániel könyvéből. Az egyik az imádságos és megmentett zsidó főhős alakja. A kutatók — elsősorban a könyv protokanonikus anyagából kiindulva — az oroszlánok vermébe vetett Dániel alakját a 6. fejezet anyagához kötik. Dániel itt éppen azért kerül ellenlábasai intrikája miatt az életét fenyegető helyzetbe, mert nem a királyhoz könyörög, hanem napjában háromszor Jeruzsálem felé fordulva imádkozik Istenéhez (6:8–11). Állhatatossága jutalmaként a fejezet végére sér tetlenül menekül meg a vadállatoktól, mi több, ahogy a történet műfaja, az udvari elbeszélés megkívánja, végül ellenfelei pusztulnak el (6:24–25), a király pedig nyilvánosan elismeri Dániel Istenének nagyságát (6:26–28).³⁰ A zsinagóga összefüggésébe szépen illik bele a történet néhány fontosabb eleme: a napi imádság (amely egyike a zsinagóga fő funkcióinak),³¹ a Jeruzsálem-központúság (hiszen az épületek rendszerint Jeruzsálem irányába tájolva épültek, s a bennük összegyűlt közösség a Szent Város felé fordult),³² valamint az imádság és az isteni gondviselés összekapcsolódása (amit jól példáznak az ismétlődő „béke Izraelnek” formulák).

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a könyv 6. fejezetében éppen arról nincs szó, hogy Dániel az oroszlánok vermében imádkozott volna. Ugyanakkor az elbeszélés egy rokon változata, melyet a könyv deuterokanonikus kiegészítései közé tartozó „Bél és a sárkány” története őrzött meg görög nyelven, kifejezetten említi ezt. Itt Habakkuk próféta táplálja a veremben hat napon át tartózkodó Dánielt, aki ezért hálaadást mond: „Megemlékeztél rólam, Istenem, és nem hagyod el a téged szeretőket” (Dániel 14:38). Ezt az értelmezést megerősítheti továbbá a sardeisi ábrázolás, ahol az emberalaktól jobbra négy oroszlán látható. Ha a kompozíció centrális szerkezetét feltételezzük — minden valószínűség szerint jó okkal, hiszen a palesztinai párhuzamok is eszerint szerveződnek —, akkor a másik oldalon is nagyjából ennyi állat jelenlétével számolhatunk. Mármint a deuterokanonikus történet szerzője világossá teszi,

²⁹ XERAVITS 2013: 26–27.

³⁰ Az udvari elbeszélés műfajához magyarul lásd XERAVITS 2004.

³¹ Ezt jól mutatja az intézmény egy görög megnevezése: *proseuché*.

³² Lásd pl. LEVINE 2000: 302–306; és vö. WILKINSON 1984: 16–30.

hogy a veremben hét oroszlán volt (14:32), ami így tökéletesen megfelel az ábrázolásnak.³³ Amennyiben ez így van, legalább a sardeisi ábrázolás érdekes adalékkal szolgál a deuterokanonikus legendák hosszabb továbbéléséhez a késő-ókori zsidóság köreiben.

Dura freskói teljesen más értelmezést kívánnak. Figyelembe kell venni természetesen azt, hogy éppen a keleti fal rendkívüli mértékben károsodott, így nem dönthető el, vajon Dávid vagy Illés alakjához hasonlóan részét képezte-e egy dánieli ciklus is az ábrázolásoknak, definitív értelmezés tehát semmiképpen sem adható az EC 2 panellel kapcsolatban sem. Ami a rendelkezésünkre áll, az viszont tökéletesen beleillik a durai zsidók pogány környezetükkel szembeni kulturális szembenállásának Jas Elsner által példaértékűen bemutatott attitűdjébe.³⁴ Míg Dániel könyve 6. vagy 14. fejezeteinek esetében a pogány uralkodó képe alapvetően pozitív, addig az 5. fejezetben Bélsaccár egy mindenestől negatív karakter, akivel szemben a kényszerűen Babilónban élő Dániel csak az elhatárolódás stratégiáit gyakorolja. A keleti falon ábrázolt két uralkodó — Dávid (EC 1) és Bélsaccár (EC 2) — kontrasztja egyben a zsidók és pogány környezetük kontrasztja is ebben az összefüggésben

Felhasznált irodalom

- AMIR, Roni 2012: Style as a Chronological Indicator: On the Relative Dating of the Golan Synagogues. In: Bonfil, R. et al. (szerk.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures* (Jerusalem Studies in Religion and Culture 14). Leiden: Brill. 337–370.
- ARIEL, Donald T. 1987: Coins from the Synagogue at ‘En Nashut. *Israel Exploration Journal* 37, 147–157.
- ASCOUGH, Richard S. (szerk.) 2006: *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna* (Studies in Christianity and Judaism / Études sur le christianisme et le judaïsme 14). Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- AVI-YONAH, Michael 1993: Na‘aran. In: *New Encyclopedia of Archaeological Excavations of the Holy Land* 3. 1075a–1076b.
- BARAG, Dan 1993: En-Gedi: The Synagogue. *New Encyclopedia of Archaeological Excavations of the Holy Land* 2. 405b–409b.
- BONZ, Marianne P. 1990: The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of Its Rise to Prominence. *Harvard Studies in Classical Philology* 93, 343–359.
- BONZ, Marianne P. 1999: The Jewish Community in Ancient Sardis: Deconstruction and Reconstruction. In: Kee, H. C. – Cohick, L. H. (szerk.), *Evolution of the Synagogue: Problems and Progress*. Harrisburg: Trinity Press International. 106–122.
- BRODY, Lisa R. – HOFFMAN, Gail L. (szerk.) 2011: *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*. Chestnut Hill: McMullen Museum of Art.
- DAY, John 1980: The Daniel of Ugarit and Ezekiel and the Hero of the Book of Daniel. *Vetus Testamentum* 30, 174–184.

³³ A kérdést részletesen tárgyalom in: XERAVITS 2016.

³⁴ ELSNER 2001: 269–304.

- DI TOMMASO, Lorenzo 2005: *The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 20). Leiden: Brill.
- EHRENKROOK, Jason von 2012: *Sculpting Idolatry in Flavian Rome: (An)Iconic Rhetoric in the Writings of Flavius Josephus* (Society of Biblical Literature: Early Judaism and Its Literature 33). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- ELSNER, Jaś 2001: Cultural Resistance and the Visual Image: The Case of Dura Europos. *Classical Philology* 96, 269–304.
- EPSTEIN, Jacob N. 1932: ידירשל ימלשוריה. *Tarbiz* 3, 15–26.
- FINE, Steven 2000: Iconoclasm and the Art of Late-Antique Palestinian Synagogues. In: Levine, L. I. – Weiss, Z. (szerk.), *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 40). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology. 183–194.
- GRABAR, André 1941: Le thème religieux des fresques de la synagogue de Doura (245–256 après J.-C.). *Revue de l'histoire des religions* 123, 143–192.
- HACHLILI, Rachel 1988: *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel* (Handbuch der Orientalistik I.2/4). Leiden: Brill.
- HACHLILI, Rachel 1998: *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora* (Handbuch der Orientalistik I.35). Leiden: Brill.
- HACHLILI, Rachel 2009: *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*. Leiden: Brill. (Texts and Studies in Ancient Judaism 149). Tübingen: Mohr Siebeck.
- HACHLILI, Rachel 2013: *Ancient Synagogues — Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research* (Handbuch der Orientalistik 1.105). Leiden: Brill.
- HELMS, Dominik 2014: *Konfliktfelder der Diaspora und die Löwengrube. Zur Eigenart der Erzählung von Daniel in der Löwengrube in der hebräischen Bibel und der Septuaginta* (Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 446). Berlin: de Gruyter.
- HIRSCHFELD, Yizhar 2005: En-Gedi: 'A Very Large Village of Jews'. *Liber Annuus* 55, 327–354.
- JASSEN, Alex P. 2007: *Mediating the Divine: Prophecy and Revelation in the Dead Sea Scrolls and Second Temple Judaism* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 68). Leiden: Brill.
- KOCH, Klaus 1987: Is Daniel Also Among the Prophets? In: Mays, J. L. – Achtemeier, P. J. (szerk.), *Interpreting the Prophets*. Philadelphia: Fortress Press. 237–248.
- KRAABEL, A. Thomas 1998: The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik. In: Urman, D. – Fleisher, P. V. M. (szerk.), *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* (Studia post-Biblica 47). Leiden: Brill. 95–126.
- KRAELING, Carl H. 1956: *The Synagogue* (The Excavations at Dura-Europos. Final Report VIII.1). New Haven: Yale University Press.
- LEVEEN, Jacob 1944: *The Hebrew Bible in Art*. London: Oxford University Press.
- LEVINE, Lee I. 1981: The Inscription in the 'En-Gedi Synagogue. In: Levine, L. I. (szerk.), *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society. 140–145.
- LEVINE, Lee I. 2000: *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*. New Haven: Yale University Press.

- MA'UZ, Zvi U. 1981: The Art and Architecture of the Synagogues of the Golan. In: Levine, L. I. (szerk.), *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society. 99–115.
- MA'UZ, Zvi U. 1993: 'En Nashuť. *New Encyclopedia of Archaeological Excavations of the Holy Land* 2. 412a–414b.
- MAGNESS, Jodi 2005: The Date of the Sardis Synagogue in Light of the Numismatic Evidence. *American Journal of Archaeology* 109, 443–475.
- MAGNESS, Jodi 2015: The En-Gedi Synagogue Inscription Reconsidered. In: Weiss, Z. (szerk.), *Eretz-Israel 31 (Ehud Netzer Volume)*. Jerusalem: Israel Exploration Society. 123*–131*.
- MESNIL DU BUISSON, Robert du 1939: *Les peintures de la Synagogue de Doura-Europos, 245-256 après J-C.* (Scripta Pontificii Instituti Biblici 86) Rome: Pontificio Istituto Biblico.
- RAUTMAN, Marcus 2010: Daniel at Sardis. *Bulletin of the American School of Oriental Research* 358, 47–60.
- SEAGER, Andrew R. 1972: The Building History of the Sardis Synagogue. *American Journal of Archaeology* 76, 425–435.
- SPIGEL, Chad S. 2012: *Ancient Synagogue Seating Capacities. Methodology, Analysis and Limits* (Texts and Studies in Ancient Judaism 149), Tübingen: Mohr Siebeck.
- STEMBERGER, Günter 2010: Die jüdische Danielrezeption seit der Zerstörung des zweiten Tempels am Beispiel der Endzeitberechnung. In: *idem, Judaica Minora I.* (Texts and Studies in Ancient Judaism 133). Tübingen: Mohr Siebeck.
- SUKENIK, Eleazar L. 1949: The Present State of Ancient Synagogue Studies. *Rabinowitz Bulletin* 1, 7–23.
- USSISHKIN, David 1971: The 'Ghassulian' Temple in Ein Gedi and the Origin of the Hoard from Nahal Mishmar. *Biblical Archaeologist* 34, 23–39.
- USSISHKIN, David 1980: The Ghassulian Shrine at En-Gedi. *Tel Aviv* 7, 1–44.
- USSISHKIN, David 2007: The Ghassulian Shrine at En-Gedi. In: Stern, E. (szerk.), *En Gedi Excavations I: Final Report (1961–1965)*. Jerusalem: Israel Exploration Society. 29–68.
- USSISHKIN, David 2014: The Chalcolithic Temple in Ein Gedi: Fifty Years after Its Discovery. *Near Eastern Archaeology* 77, 15–26.
- VINCENT, Louis-H. 1919: Le sanctuaire juif d'Aïn Douq. *Revue Biblique* 28, 532–563.
- VINCENT, Louis-H. – BENOIT, Pierre 1961: Un sanctuaire dans la région de Jéricho. La synagogue de Na'arah. *Revue Biblique* 68, 161–177.
- WEITZMAN, Kurt – KESSLER, Herbert L. 1990: *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art* (Dumbarton Oaks Studies 28) Washington: Dumbarton Oaks.
- WERLIN, Steven H. 2006: *Eagle Imagery in Jewish Relief Sculpture of Late Antique Palestine: Survey and Interpretation*. Kiadatlan MA thesis. Chapel Hill: UNC.
- WERLIN, Steven H. 2015: Appetite for Destruction? The Archaeological Evidence for Jewish Iconoclasm. https://www.academia.edu/531431/Appetite_for_Destruction_The_Archaeological_Evidence_for_Jewish_Iconoclasm (utolsó letöltés: 2014.10.01).

- WILKINSON, John 1984: Orientation, Jewish and Christian. *Palestine Exploration Quarterly* 116, 16–30.
- WISCHNITZER, Rachel 1948: *The Messianic Theme in the Paintings of the Dura Synagogue*. Chicago: University of Chicago Press.
- XERAVITS, Géza 2004: Interreligiozítás, mint irodalmi fikció az Ószövetség ‘udvari elbeszéléseiben’. In: Losonczy P. – Xeravits G. (szerk.), *Vita és párbeszéd: a monoteista hagyománytörténeti perspektívában*. Budapest: L’Harmattan. 11–23.
- XERAVITS, Géza 2013: Dávid király ábrázolásai késő ókori zsinagógákban. *Ókor* 12/3, 24–31.
- XERAVITS, Géza 2016: A Possible Greek Bible Source for Late Antique Synagogue Art. In: P.J. Jordaan – N.P.L. Allen (szerk.), *Construction, Coherence and Connotation. Studies on the Septuagint, Apocryphal and Cognate Literature* (DCLSt 34), Berlin: de Gruyter (megjelenés előtt).

